

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд

за присъждане на научна и образователна степен „Доктор”

Трикомпонентен модел на психопатни личностни

характеристики в юношеска възраст

докторант: Светлина Колева

рецензент: доц. Евдокия Христова-Славчева

Представеният дисертационен труд има обем от 209 страници. Съдържанието е структурирано в 7 отделни части, които са предхождани от увод и завършват със заключение. Литературната справка включва 241 източника, които отразяват съвременни български и чуждестранни изследвания, дискутиращи същността и особеностите на психопатните личностни характеристики. Текстът е илюстриран с 25 таблици и 16 фигури, които представят теоретичните обобщения и систематизацията на емпиричните данни.

Актуалността на избраната тема се определя не само от сериозната дискусия за етиологията и патогенезата на психопатията, но и от социалната значимост на проявленията на психопатни личностни черти в юношеска възраст, включително в масови, неклинични извадки.

В първата част („Психопатната личност – теоретични модели и подходи за анализ“, 8-59) е направен задълбочен и добре структуриран анализ на същността на психопатията. Разгледани са основни клинични изследвания върху психиатрични пациенти и криминално проявени психопати (Arieti, 1963 Cleckley, 1976 McCord & McCord, 1964), в които се дефинира това разстройство, но фокусът на теоретичния анализ е насочен към многообразието в проявленията на психопатната личност и особеностите на психопатията в юношеска възраст като важна изследователска задача. За основна теоретична рамка е избран *Триархичният модел* на К. Патрик, Д. Фуулс и Р. Крюгер (Patrick, Fowles & Krueger, 2009, Patrick 2010a,). В този модел психопатията се разглежда като изградена от три конструкта – *Невъздържаност*, *Дързост* и *Бруталност*, които могат да бъдат представени в една йерархична структура чрез фенотипни характеристики, личностни черти и поведенчески особености. Много задълбочено са коментирани от дисертанта силните страни на модела за изследване на развитието на психопатията в термините на „рисковите фактори“ в детска и юношеска

възраст като прояви на антисоциално поведение, опозиционно поведение, поведенческо разстройство, несигурна привързаност, принудителни взаимодействия в семейството, ранна проява на антисоциално поведение, труден темперамент и ниски нива на страх (стр. 40 – 55). Отделя се специално внимание и на емпиричните изследвания, в които се използват въпросници като инструменти за изследване на психопатните личностни характеристики (Hare, 1991, 2003, Cooke & Michie, 2001, Andershed et al., 2002, Patrick, 2010b, Patrick & Drislane 2016). Съдържателните анализи на възможностите и ограниченията в тези изследвания аргументират убедително изборът на *Триархична мярка за психопатия* (Patrick, 2010b) като основен инструмент, а *Тъмната триада – кратка версия* (Jones & Paulhus, 2014) като допълнителен. Експлицитно формулираните задачи са свързани с адаптацията на тези въпросници за български условия и юношеска възраст, но системата от емпирични изследвания позволява да бъде правена и оценка на самия теоретичен модел, в който се предлага многомерна структура на психопатните характеристики, групирани в трите конструкта – *Невъздържаност*, *Дързост* и *Бруталност*.

От втора до седма част (стр. 60–176) на дисертацията са представени емпиричните изследвания, които отразяват последователно стъпките за валидиране и стандартизация на избраните инструменти върху българска извадка.

По отношение на двата инструмента е приложен последователен, прецизен анализ за оценка на тяхната надеждност, валидност и обяснителни възможности, който показва отличната академична подготовка на дисертанта в планирането и провеждането на емпирични изследвания. Данните са събрани от 1239 български юноши на възраст 13 - 19 години в периода от 2015 – 2016 г.

Всяка една от емпирични части следва обща структура, в която е представено описанието на изследваните групи, подготовката на апробирания инструмент, формулирането на хипотезите и обсъждането на резултатите.

Експлораторният факторен анализ на данните във втора част (*Факторна структура на Триархична мярка за психопатия*) потвърждава трифакторната структура на инструмента, като за някои единични размествания на айтеми се предлага съдържателна аргументация, която очаквано потвърждава по-силната връзка между скалите *Бруталност* и *Невъздържаност* (стр. 65-66). За да бъдат проверени съдържателните интерпретации е приложен конфирматорен факторен анализ (стр. 66-

73), оценяващ съответствието на факторната матрица с оригиналната и с модифицираната структура на въпросника. Данните са в подкрепа на модифицирания вариант. Много убедителни са съдържателните аргументи за преразпределение на айтеми между факторите *Невъздържаност*, в чиято сърцевина са импулсивност, невъздържаност, невъзможност за саморегулация и планиране на действия, и *Бруталност* като проява на злонамереност, враждебно действие към другите, планиране на реакциите, манипулиране и желание за властване.

Резултатите от корелационните анализи между фенотипните конструкти потвърждават тенденциите, които са прогнозирани от *Триархичния модел* (Patrick, Fowles & Krueger, 2009).

В трета част (стр. 76–92) са представени емпиричните данни от изследването с въпросника за юношеска възраст - *Тъмната триада - кратка версия* (Jones & Paulhus, 2014) върху българска извадка. Изборът на този инструмент като допълнителен се обосновава с близостта на измерваните конструкти - *Макиавелизъм*, *Нарцисизъм*, *Психопатия* - със заложените в *Триархичната мярка за психопатия*.

Апробацията на българския вариант е осъществена върху същите изследвани лица, които участват в изследването с *Триархичната мярка за психопатия* (1061 юноши на възраст от 13 до 18 години). Последователно се анализира факторната структура на инструмента върху две независими извадки, както и тест–ретест надеждността върху данните от 130 изследвани лица.

Резултатите от експлораторния анализ потвърждават трифакторната структура на оригиналните изследвания (Jones & Paulhus, 2014), но не се пропуска и в този случай да бъде направена съдържателна интерпретация и допълнителна проверка на разместванията на айтеми. Приложен е и конфирматорен факторен анализ както върху втората извадка, така и върху всички изследвани лица. Резултатите потвърждават трифакторната структура на инструмента и дават основание да се препоръча използването на оригиналната структура на конструктите *Макиавелизъм*, *Нарцисизъм* и *Психопатия*.

Последователно в четвърта и пета част (стр. 94–103) са представени оценките за надеждността на двата теста и връзката между тях. Данните за вътрешната съгласуваност при двата теста са сходни с други изследвания, а сравняването на резултатите от тест–ретеста показва времева стабилност на измерваните характеристики.

В пета част е оценявана връзката между *Триархичната мярка за психопатия* и *Тъмната триада - кратка версия* (стр. 98–103). Формулираните хипотези се базират на съдържателния анализ на конструктите в предходните изследвания на дисертанта и определят посоката на очакваните връзки: на *Бруталност* с трите скали от *Тъмната триада*, на *Невъздържаност* – по-силно с *Психопатия*, а на *Дързост* – с *Нарцисизъм*. Корелационният анализ подкрепя тези тенденции, но Светлина Колева дава и допълнително съдържателно уточнение на сходствата и различията на съпоставяните характеристики.

Сравняването на двата инструмента се прави и с помощта на структурно моделиране LISREL 8.72. (Jöreskog & Sörbom, 1993), с което се цели да бъде представен ефектът на компонентите на двата инструмента един към друг.

Анализът на ефекта на компонентите от *Триархичната мярка за психопатия* върху дименсиите от *Тъмната триада–кратка версия* дава силна аргументация в полза на включването на конструкта *Дързост*, който е дискутиран многозначно в литературата, към психопатните личностни характеристики. *Бруталност* предвижда *Макиавелизъм* и *Психопатия*, а *Невъздържаност* – *Психопатия*. Тези тенденции подкрепят тезата на дисертанта, че инструментът адекватно може да измерва психопатни личностни характеристики.

Важни за изследователската практика изводи са направени и от анализа на ефекта на компонентите от *Тъмната триада–кратка версия* върху дименсиите от *Триархична мярка за психопатия*. Различната тежест на генетичните фактори и средата се посочват като диференциращи характеристиките на *Нарцисизъм* и *Психопатията* от тези на *Макиавелизъм*.

Като трети етап в изследователската програма може да бъдат определена проверката на валидността на двата инструмента. Светлина Колева си поставя задачата да проследи връзките им с въпросници, за които е налице българска адаптация. Изборът е съдържателно обоснован и засяга основните конструкти от *Триархична мярка за психопатия* и тези на *Тъмната триада - кратка версия*. Това са:

- Юношески въпросник за психопатни черти (Andershedetal., 2002) с българска адаптация (Калчев, 2016);
- Въпросникът за коравосърдечност и неемоционалност (Frick, 2004), с българска адаптация (Калчев (2017);

- Юношеска скала за нарцисизъм, (Калчев, 2014);
- Скала за морална неангажираност (Bandura et al., 1996) с българска адаптация (Калчев, 2010);
- Скала за екстернализирани проблеми на развитието (Калчев, 2010).

Към тези анализи е включена и *Скала за садистични наклонности* (Paulhus & Jones, 2015) като първи етап на апробация върху българска извадка.

Във всяко едно от изследванията дисертантът е демонстрирал задълбочено познаване на съдържателните характеристики на апробираните инструменти и на тази основа се прогнозира връзките с апробираните нови въпросници. Прилага се последователно проверка: на вътрешната съгласуваност на всеки един от инструментите; корелационен анализ на конструиращите ги субскали; и структурно моделиране. Тези анализи разширяват информацията за възможностите на апробираните въпросници и дават нови допълнителни детайли за различията в отделните инструменти.

Сравняването на данните от *Триархична мярка за психопатия* и *Тъмната триада – кратка версия* с всеки един от посочените инструменти показва очаквани тенденции както по отношение на корелационните връзки, така и в апробираните структурни (регресионни) модели.

Интересни данни са получени при двата структурни модела, които оценяват прогностичните възможности на *Триархична мярка за психопатия* по отношение на скалите от *Юношески въпросник за психопатни черти* и прогностичните възможности на *Триархична мярка за психопатия* и *Юношески въпросник за психопатни черти* върху компонентите на *Тъмната триада* (стр. 110–113). *Невъздържаност* е основен предиктор на *Поведенческата дименсия*, а *Бруталност* - на *Афективната дименсия*, което се обяснява със съдържателното сходство на айтемите. Не е открито съдържателно сходство при компонентите на *Дързост*, когато се съпоставят със субскалите на *Юношески въпросник за психопатни черти*. По отношение на дименсиите от *Тъмната триада* скалите от двата въпросника се определят като добри предиктори на конструктите *Психопатия*. *Междучелностна дименсия* от *Юношески въпросник за психопатни черти* е добър предиктор за *Нарцисизъм* и *Макиавелизъм*, а изключението което прави скалата за *Коравосърдечие* се определя от представянето на характеристики, които са свързани по-скоро с първичната, а не с вторичната психопатия.

За проверката на това до колко избраните инструменти успяват да измерят емоционалните дефицити при психопатията е избран *Въпросник за коравосърдечност и неемоционалност* (Frick, 2004), с българска адаптация (Калчев, 2017). Корелационните анализи показват очакваните силни връзки на *Коравосърдечност/липса на загриженост* с *Бруталност* и *Психопатия*, а *Нехайство/безотговорност*, с *Невъздържаност*, *Бруталност*. Общият бал на *Въпросник за коравосърдечност и неемоционалност* корелира силно с *Бруталност* и *Психопатия*.

Структурният модел, който оценява прогностичните възможности на *Триархична мярка за психопатия* по отношение на скалите от *Въпросник за коравосърдечност и неемоционалност* ясно потвърждава различната насоченост на двата въпросника. Изтъква се доминиращото място на скалата *Бруталност*, която прогнозира и трите дименсии на въпросника, а дименсията *Невъздържаност* има ефект върху *Нехайство/безотговорност*.

При оценката на ефекта на компонентите от *Тъмната триада* се констатира най-силен ефект на *Психопатията* върху *Коравосърдечност/липса на загриженост*.

Към валидиращите инструменти е включен и *Юношеска скала за нарцисизъм*, (Калчев, 2014) с убедителна аргументация, че нарцисизъмът е ключова характеристика за психопатията (127–130). Корелацията между компонентите на трите конструкта потвърждава очакваните силни връзки на: *Дързост* със *Себевъзхищение/превъзходство* и *Манипулиране/експлоатиране*; на *Нарцисизъм* със *Себевъзхищение/превъзходство* и общия индекс от *Юношеска скала за нарцисизъм*.

В структурния модел на *Триархична мярка за психопатия* са констатирани силните прогностични възможности на *Дързост* върху трите компонента от *Юношеска скала за нарцисизъм*. Това се посочва като още един аргумент за присъствието на този конструкт при определяне на психопатните личностни характеристики.

Включването на четвъртия въпросник в програмата по валидизиране (*Скала за морална неангажираност* (Bandura et al., 1996) с българска адаптация (Калчев, 2010) е свързано с проверката на конструктите *Бруталност*, *Макиавелизъм* и *Психопатия*. Корелационните анализи потвърждават предположенията за силна връзка на дефицита на емпатия и наличие на коравосърдечност с факторите *Бруталност* и *Психопатия* и на моралната неангажираност с *Макиавелизъм*.

За да бъдат отчетени влиянията на личностните черти (*Триархична мярка за психопатия и Тъмната триада–кратка версия*) върху проявите на моралната неангажираност (*Скала за морална неангажираност*) е направен регресионен анализ. На негова основа Светлина Колева определя силните прогностични ефекти на *Бруталност, Психопатия и Макиавелизъм* върху механизмите на *дехуманизация на жертвата* и общия бал на *Морална неангажираност*.

В програмата за оценка на валидността на двата основни инструмента са използвани още *Скала за екстернализирани проблеми на развитието* (Калчев, 2010) и *Скала за садистични наклонности* (*Varieties of Sadistic Tendencies, VAST, Paulhus & Jones, 2015*), като за последната са представени началните етапи на нейната апробация върху българска извадка. Изследването на садистичните наклонности е провокирано от развитието на нови дискусии за *Тъмната триада* и включването на четвърти конструкт в нея – *садизъм* (стр. 152–167).

Експлораторният факторен анализ на *Скала за садистични наклонности* потвърждава двуфакторната структура с добри показатели за вътрешна съгласуван на айтемите. Корелационните анализи между конструктите на трите скали не очертават ясни тенденции между *Дързост* и подскалите за садистични наклонности, за разлика от *Бруталност* и *Невъздържаност*, които показват по-силна връзка както със *Садистичното поведение*, така и с *Нарушаване на нормите* и *Слаб самоконтрол*.

Структурния модел (стр. 163) показва прекия ефект на *Бруталност* (в по-силна степен), *Невъздържаност* и *Дързост* в прогнозата на директния и индиректния садизъм, а липсата на *Емпатия* се прогнозира единствено от *Бруталност*. В структурния модел на Фигура 6.5.3. (стр. 166) се илюстрират очакваните връзки на конструкта *Невъздържаност* със *Слабия самоконтрол* и *Нарушаването на нормите*.

Има достатъчни основания, посочени от дисертанта, за продължаване на адаптацията на *Скала за садистични наклонности* в различни рискови групи юноши.

Този анализ дава възможност не само да бъдат обогатени фенотипните характеристики на *Триархичния модел*, но и да бъдат те уточнени и ясно разграничени както от сходни конструкти, така и по отношение на изследваната възрастова група. Това прави обосновано заключението на дисертанта за възможностите на въпросника като инструмент за ранна идентификация на юноши в риск за развитие на психопатни черти.

В последната седма част от емпиричните изследвания се използва мултивариативен дисперсионен анализ (MANOVA) с два фактора – пол и възраст и със зависими променливи - компонентите на *Триархичната мярка за психопатия* и *Тъмната триада-кратка версия*. Значими са ефектите поотделно на пола и на класа, но по-интересни са съдържателните интерпретации за различията по отделните скали. Момчетата показват по високи стойности от момичетата по *Бруталност* и *Психопатия*, а класът оказва влияние по отношение на *Макиавелизма*, за което дисертанта дава обоснована интерпретация.

В заключението на работата са представени обобщено прогностичните ефекти, които са открити в емпиричното изследване на фенотипните конструи и са очертани профилите на *Бруталността*, *Дързостта* и *Невъздържаността*, което бих определила като сериозен принос на тази дисертационна работа.

Авторефератът отразява адекватно основните акценти на теоретичните анализи, етапите в емпиричните изследвания и обобщенията на осъществения изследователски проект. Коректно са формулирани теоретичните и практическите приноси, а посочените 6 публикации по темата и 8 участия в научни форуми говорят за активното обсъждане, в различни академични общности, през което са преминали научно-изследователските търсения на Светлина Колева.

Въпрос към докторанта: Могат ли да бъдат очертани профили на рискови групи юноши на основата на данните от проведените изследвания?

Заключение: В представения дисертационен труд се разглежда актуална проблематика, която е свързана както с дискусиата за модела на психопатната личност, така и за специфичното проявление на психопатни характеристики в юношеска възраст. Направен е задълбочен анализ на съвременните клинични подходи и е избрана посоката на изследователските търсения в една сравнително по-малко проучена, но важна възрастова група – неклинична група от юноши. Адаптиран е инструментариум за изследване на психопатни личностни характеристики в рискови групи юноши и който може да бъде приложен в клиничната и консултативната практика. Задълбоченият анализ на богатия емпиричен материал може да бъде определен като принос в развитието на концепта за *Триархичния модел* на психопатията по отношение на юношеската възраст.

Дисертационният труд показва високата компетентност на автора по разглежданата проблематика, възможностите ѝ да планира и провежда емпирични

изследвания, да използва съвременни статистически методи за систематизация на данните и да им прави прецизни съдържателни анализи.

Това ми дава основание да подкрепя присъждането на Светлина Колева на научната и образователната степен „доктор“.

9.01.2018

Рецензент:

Доц. Евдокия Христова-Славчева